

واکاوی معنای واژه حرث

از دیدگاه مستشرقان و تطبیق آن با تفاسیر فریقین

نسیبه براتی احمدآبادی^۱

جناب آقای اصغر هادی^۲

چکیده:

قرآن به عنوان کتاب آسمانی مسلمانان، مهمترین منبع برای استخراج نگاه اسلام نسبت به پدیده‌های مختلف می‌باشد. تبیین دیدگاه قرآن نسبت به زن که نیمی از جامعه انسانی را تشکیل می‌دهد، یکی از اموری است که در قرن حاضر و به ویژه با ظهور نحله‌های فمینیستی در جهان غرب از اهمیت خاصی برخوردار است. اسلام شناسان و مستشرقان غربی، با استناد به برخی از عبارات و واژه‌های قرآن سعی بر این دارند که اثبات کنند که قرآن و اسلام زن را تحقیر نموده و نگاهی فرودستانه و توهین آمیز نسبت به زن دارد. واژه «حرث» در عبارت «نسائکم حرث لکم» یکی از این واژه‌هاست که مملوک بودن و توهین به زن را از آن برداشت نموده‌اند. حال آنکه در تفاسیر تصریح شده که این آیه در مقام بیان حکمت آفرینش زن نبوده تا تعبیری تحقیر آمیز تلقی شود. بلکه سیاق آیات نمایانگر آن است که آیه در مقام بیان رابطه زناشویی و تبیین هدف اصلی آن که حفظ نوع بشر و تولید نسلی پاک است می‌باشد. مفسران با استناد به این آیه بسیاری از لطائف اخلاقی در برخورد مرد با زن را استنباط نموده که نه تنها تحقیر زن نمی‌باشد بلکه به رعایت حقوق زنان و توجه به انتخاب همسری شایسته تأکید دارد.

کلید واژه‌ها: حرث، نگاه فرودستانه، زن، کشتزار.

^۱ . طلبه سطح چهار موسسه آموزش عالی حوزوی فاطمه الزهرا خوراسگان. Baratinasibe0@gmail.com

^۲ . استادحوزه و دانشگاه.

بیان مسأله

قرآن به عنوان کتاب مقدس و راهنمای مسلمانان، همواره مورد توجه اندیشمندان مسلمان و همچنین مستشرقان و اسلام شناسان غربی قرار گرفته است. نگاه قرآن به امور مختلف بیانگر فلسفه و الاهیات مسلمانان در آن زمینه است. از این جهت بررسی دیدگاه قرآن و تعبیرات قرآنی در مورد پدیده‌های مختلف روشنگر میزان اهمیت آن پدیده در جهان اسلام است. یکی از این پدیده‌ها، مسأله جنسیت و جایگاه زن در قرآن است. پیدایش تفکرات و نحله‌های فمینیستی در غرب و در کنار آن فعالیت مستشرقان و اسلام شناسان باعث شده که مطالعات غربیان پیرامون جایگاه زن در متون مقدس به ویژه قرآن کانون پژوهش‌ها مطالعات گسترده‌ای از الهی‌دانان فمینیستی قرار بگیرد.

این پژوهش‌ها که اغلب با تکیه بر نظریه‌ها و روش‌های مطرح در رشته‌های مربوط به زبان‌شناسی، به ویژه زبان‌شناسی اجتماعی است، در راستای نشان دادن نگاه مردسالارانه قرآن به مسأله زن و جنسیت است. تصویر زنان در قرآن از سوی برخی پژوهش‌گران غیر مسلمان، فرودستانه قلم‌داد شده است. ظاهر برخی از آیات قرآن نیز چنین برداشتی را تقویت می‌کند. استفاده فراوان از الفاظ مذکر در زبان عربی، تشبیه زنان به حرث (بقره: ۲۲۳)، تعبیر از شوهر به قوامون (نساء: ۳۴)، پرورش زنان در میان زر و زیور و عدم توانایی آنان در استدلال (زخرف: ۱۸)، ذکر پسران در میان نعمت‌های خدا و عدم ذکر دختران (مدثر: ۱۴-۱۱) و مواردی از این قبیل از جمله آیاتی است که در خوانش‌های فمینیستی از قرآن، بیانگر نگاه فرودستانه قرآن به زنان است. برخی از فمینیست‌های مسلمان، روح قرآن را روح برابری و مساوات بین زن و مرد دانسته و با استناد به آیاتی همچون «ان اکرمکم عند الله اتقاکم» (حجرات: ۱۳) ملاک برتری را در نظر قرآن تقوی دانسته‌اند و سعی کرده‌اند

با خوانش‌های مجدد از قرآن، معانی نو از برخی تعبیر قرآنی مانند واژه قوامون ارائه داده و نگاه مردسالارانه مفسران را سبب استخراج معانی مردسالارانه از این واژه‌ها دانسته‌اند. با این وجود از نگاه آنان، برخی دیگر از واژه‌ها همچنان تفکر فرودستانه به زنان را القا می‌کند.

در این پژوهش با محور قرار دادن آیه ۲۲۳ سوره بقره و عبارت «نسائکم حرث لکم» به بررسی معنای واژه «حرث» از نگاه مستشرقان و همچنین لغت شناسان و مفسران فریقین پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

در رابطه با زن و جایگاه آن در قرآن، مستشرقان آثار متعددی را تدوین نموده‌اند و در مقابل مقالاتی نیز در نقد برداشت‌ها و عبارت مستشرقان در رابطه با این موضوع نگاشته شده است. خانم مارگوت بدران در دو مقاله «جنسیت در قرآن» و «فمینیسم قرآنی» در دایرت المعارف لیدن به بحث زن از منظر قرآن پرداخته است. در نقد این دو مقاله مقالاتی نگاشته شده که از جمله آن‌ها می‌توان به مقاله «نقد و ارزیابی مدخل جنسیت از دایرت المعارف لیدن» نوشته فتحیه فتاحی زاده و حسین افسردیر اشاره کرد.

خانم راث رودد نیز مقاله‌ای تحت عنوان «زنان و قرآن» در دایرت المعارف لیدن به همین موضوع اختصاص داده که مقاله «تحلیل مدخل زنان در قرآن در دایرات المعارف قرآن EQ» نوشته سهیلا جلالی کندی و ساجده نبئی در نقد آن نگاشته شده است. همچنین مقاله «بررسی و نقد قرآن و زن» اثر محمد جواد اسکندرلو و مریم نوشین به نقد این مقاله پرداخته‌اند.

خانم آمنه ودود و اسماء بارلاس نیز با خوانش‌های زنانه به تفسیر آیات قرآن پرداخته‌اند و کتاب «قرآن و زن از آمنه ودود توسط اندیشمندان مسلمان مورد نقد قرار گرفته است.

در این پژوهش تنها به بررسی واژه حرث از دیدگاه مستشرقان و همچنین بررسی معنای این واژه در کتب لغت و تفاسیر شیعه و سنی پرداخته شده و دیدگاه‌های مختلف در مورد آن به طور تطبیقی بررسی گردیده است.

شبهه مستشرقان

از نظر مستشرقان، واژه حرث در آیه شریفه «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأَتُوا حَرْثَكُمْ أَنِي شَيْئُمْ وَ قَدْ مَوَّا لِنَفْسِكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ» نگاهی فرودستانه و تحقیر آمیز نسبت به زنان را القا می‌کند. آنان معتقدند در این عبارت خداوند خطاب به شوهران، زنان را به کشتزار تشبیه کرده است؛ در یک طرف مردان هستند که در نقش انسان‌های فعال و تصمیم‌گیر و اثرگذار حضور دارند، اما در طرف دیگر زنان به عنوان اشیائی بی‌جان تصویر شده‌اند که در برابر تصمیم شوهران کشاورز، منفعل هستند. مسأله دیگر این است که گویی بار معنایی و ارزشی حرث به معنای محل کشت، منفی باشد. لذا از نظر آنان این استعاره در آیه فوق، تصویری فرودستانه از زنان ارائه می‌نماید.

خانم راث رودد در مقاله قرآن و زن با بیان این مسأله می‌نویسد: «از آنجا که انسان‌ها مالک زمین و کشتزار هستند، این آیه نشان می‌دهد که از نگاه قرآن زنان مملوک مردان هستند.» (دایرت المعارف قرآن لیدن، ج ۵، صص ۵۲۳ - ۵۴۱)

اقوال مفسران

در اینکه واژه حرث در آیه شریفه «نَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَاتُّوا حَرْثَكُمْ أَنِي شِئْتُمْ وَ قَدِّمُوا لِنَفْسِكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ» (نساء: ۲۳۲) به چه معنایی به کار رفته مفسرانی اقوالی را با ذکر دلیل بیان نموده‌اند که در اینجا به آن اشاره می‌نماییم:

الف) حرث به معنای ذو حرث

زجاج و ابو عبیده کنی، نساء را در این آیه شریفه به معنای ذو حرث گرفته‌اند؛ بدین معنا که زنان دارای حرث و صاحب کشت شما هستند که ولد و لذت را زرع می‌کنند. بنابر این عبارت در واقع چنین است نسائکم ذو حرث لکم فاتوا موضع حرثکم انی شئتم. (طوسی، ج ۲، ص ۲۲۲/ طبرسی، ج ۲، ص ۵۶۴)

ب) حرث به معنای کحرث

برخی نیز معتقدند حرث به معنای کحرث است و در واقع نسائکم کحرث لکم است و کاف تشبیه حذف شده و علت حذف نیز بیان مبالغه است. (فخر رازی، ج ۳، ص ۲۴۲)

همانطور که کاف در اشعار عرب برای مبالغه حذف می‌شود مانند وقول شاعر که می‌گوید:

النشر مسک و الوجوه دنا نیر و أطراف الأكف عنم

حرث، دین است؛ «رَوَى عَنِ الصَّادِقِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّ الْحَرْثَ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ الدِّينُ وَ النَّسْلُ النَّاسُ» (حویزی، ج ۱، ص ۲۰۴) علامه جوادی آملی تطبیق حرث بر دین را از جهت تشبیه و تنزیل دین به بذری می‌داند که مایه حیات زمین است؛ چرا که همانطور که بذرافشانی، زمین را اباد می‌کند توسط دین و شریعت به شکوفایی و احیای زمینه‌ها و استعدادها پرداخته می‌شود. لذا حرث از دیدگاه روایت امام صادق علیه السلام عامل حیات و صلاح جامعه است. (جوادی آملی، ج ۱۰، ص ۲۲۸) هر چند که این آیه مورد بحث ما نیست اما استفاده از این تعبیر در مورد دین و زن، و بیان وجه شبه آن در مورد دین به عاملی برای حیات و صلاح جامعه بودن می‌تواند نگاهی دیگر برای مخاطب نسبت به زن و دیدگاه اسلام نسبت به زن ایجاد کند و آن اینکه زنان با پرورش نیروهای انسانی مفید می‌توانند عاملی برای سعادت و حیات جامعه باشند.

جمع بندی مطالب

برخی از مستشرقان و اندیشمندان غربی واژه «حرث» در عبارت «نسائکم حرث لکم» را توهین و تحقیر زن دانسته‌اند. راث رودد در مقاله «قرآن و زن» در دایرة المعارف لیدن، تعبیر حرث در مورد زنان را دارای بار منفی و نمایانگر نگاه فرودستانه قرآن به زن دانسته است.

مفسران فریقین و لغت شناسان در بیان معنای واژه حرث و تشبیه زن بدان، احتمالاتی را بیان داشته‌اند:

الف) حرث به معنای ذو حرث و صاحب فرزند.

ب) حرث به معنای زرع و محصول است و عبارت کحرث است که کاف تشبیه جهت مبالغه حذف گردیده است.

ج) حرث در این عبارت مجاز است و به معنای کشتزار است.

د) حرث به معنای محل بذر افشانی و دارای بار منفی انفعال و اثر پذیری نبوده بلکه به معنای محل پرورش و تولید و رشد و نمو است که دارای بار معنایی مثبت و پویا است.

ه) حرث به معنای کشتزار است اما وجه شبهه محل کشت بودن نیست بلکه وجه شبهه بهجت آفرینی و مایه نشاط بودن مشاهده زنان است همانطور که مشاهده سرسبزی و محصول مایه نشاط است.

و) تشبیه به حرث نمایانگر مایه صلاح و حیات بودن زن برای جامعه انسانی است.

تشبیه زن حرث به معنای هر کدام از احتمالات بیان شده که باشد، نکات و لطائفی را مفسران با ترجمه به سیاق آیات بیان نموده‌اند که هرگونه شبهه تحقیر آمیز و فرودستانه بودن نگاه قرآن به زن

را دفع می‌نماید. چرا که توجه به سیاق نشان می‌دهد که آیه در مقام بیان حکمت آفرینش زن نمی‌باشد. که اگر چنین بود زن به عنوان موجودی منفعل در برابر مرد قلمداد می‌شد و فلسفه آفرینش زن حقیر نمودار می‌گشت. بلکه آیه در مقام بیان اهمیت وجود زن در روابط زناشویی و نقش کلیدی و ویژه زن در تحقق هدف اصلی این روابط که حفظ نسل و تولید فرزندان است می‌باشد. از این منظر زن نه تنها کالا و منشاء تاریکی نبوده بلکه بنیانگذار آبادی‌ها و سرمایه‌گذار تاریخ بشریت قلمداد می‌شود.

ادامه آیه با عبارت و قدموا لانفسکم، به اهت جایگاه رشد و نمو فرزندان اشاره دارد که ذخیره آخرت برای پدر و مادرند. از این عبارت بسیاری از مفسران نکاتی اخلاقی مانند لزوم رعایت حقوق زن توسط مرد، اهمیت توجه و دقت در انتخاب همسر و تأکید بر فضائل اخلاقی و دینی همسر، نهی از رویگردانی و رها کردن زنان و بی توجهی به آنان، اصلاح شأن زن و تهیه وسایل رفاه برای وی و بسیاری از نکات اخلاقی - اجتماعی را برداشت نموده‌اند.

فهرست منابع

*قرآن کریم

- ۱- ابوزهره، محمد، زهرة التفاسیر، ۱۰ جلد، دار الفكر - لبنان - بیروت، چاپ: ۱.
- ۲- ثعلبی، احمد بن محمد، الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی، ۱۰ جلد، دار إحياء التراث العربی - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۲۲ ه.ق.
- ۳- ثلاثی، یوسف بن احمد، تفسیر الثمرات الیانه و الاحکام الواضحہ القاطعه، ۵ جلد، مکتبه التراث الإسلامی - یمن - صعده، چاپ: ۱، ۱۴۲۳ ه.ق.
- ۴- جوادى آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، انتشارات اسراء، تهران، بی تا.
- ۵- حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، ۵ جلد، اسماعیلیان - ایران - قم، چاپ: ۴، ۱۴۱۵ ه.ق.
- ۶- خطیب، عبدالکریم، التفسیر القرآنی للقرآن، ۱۶ جلد، دار الفكر العربی - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۲۴ ه.ق.
- ۷- رضا، محمد رشید، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، ۱۲ جلد، دار المعرفه - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ۸- رضا، محمد رشید، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، ۱۲ جلد، دار المعرفه - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۱۴ ه.ق.
- ۹- زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، ۴ جلد، دار الكتاب العربی - لبنان - بیروت، چاپ: ۳، ۱۴۰۷ ه.ق.
- ۱۰- طالقانی، محمود، پرتوی از قرآن، ۶ جلد، شرکت سهامی انتشار - ایران - تهران، چاپ: ۴، ۱۳۶۲ ه.ش.
- ۱۱- طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۲۰ جلد، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات - لبنان - بیروت، چاپ: ۲، ۱۳۹۰ ه.ق.
- ۱۲- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۰ جلد، ناصر خسرو - ایران - تهران، چاپ: ۳، ۱۳۷۲ ه.ش.

۱۳-طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)، ۳۰جلد، دار المعرفة - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۱۲ ه.ق.

۱۴-طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ۱۰جلد، دار إحياء التراث العربی - لبنان - بیروت، چاپ: ۱.

۱۵-فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الكبير (مفاتیح الغیب)، ۳۲جلد، دار إحياء التراث العربی - لبنان - بیروت، چاپ: ۳، ۱۴۲۰ ه.ق.

۱۶-قزائنی، محسن، تفسیر نور، ۱۰جلد، مرکز فرهنگی از قرآن - ایران - تهران، چاپ: ۱، ۱۳۸۸ ه.ش.

۱۷-قرشی بنابی، علی اکبر، تفسیر احسن الحديث، ۱۲جلد، بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر - ایران - تهران، چاپ: ۲، ۱۳۷۵ ه.ش.

۱۸-قطب، سید، فی ظلال القرآن، ۶جلد، دار الشروق - لبنان - بیروت، چاپ: ۳۵، ۱۴۲۵ ه.ق.

۱۹-ماتریدی، محمد بن محمد، تأویلات أهل السنة (تفسیر الماتریدی)، ۱۰جلد، دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۲۶ ه.ق.

۲۰-مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۴ جلد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۸ ه.ش.

۲۱-مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان، ۵جلد، دار إحياء التراث العربی - لبنان - بیروت، چاپ: ۱، ۱۴۲۳ ه.ق.

۲۲-دایرت المعارف قرآنی لیدن EQ.